

ÇAĞLAR KEYDER • Türkiye'de Devlet ve Sınıflar

State and Class in Turkey: A Study in Capitalist Development

© 1989 Çağlar Keyder

İletişim Yayınları 77 • Araştırma-İnceleme Dizisi 14

ISBN-13: 978-975-470-003-9

© 1989 İletişim Yayıncılık A. Ş.

1-20. BASKI 1989-2015, İstanbul

21. BASKI 2017, İstanbul

KAPAK Ümit Kıvanç

UYGULAMA Nurgül Şimşek

DÜZELTİ Serap Yeğen-Kıvanç Koçak

DÜZELTİ Metin Pınar

BASKI Ayhan Matbaası · SERTİFİKA NO. 22749

Mahmutbey Mahallesi, Devekaldırımı Caddesi, Gelincik Sokak, No: 6/3

Bağcılar, İstanbul Tel: 212.445 32 38 • Faks: 212.445 05 63

CİLT Güven Mücellit · SERTİFİKA NO. 11935

Mahmutbey Mahallesi, Deve Kaldırım Caddesi, Gelincik Sokak,

Güven İş Merkezi, No: 6, Bağcılar, İstanbul, Tel: 212.445 00 04

İletişim Yayınları · SERTİFİKA NO. 10721

Binbirdirek Meydanı Sokak, İletişim Han 3, Fatih 34122 İstanbul

Tel: 212.516 22 60-61-62 • Faks: 212.516 12 58

e-mail: iletisim@iletisim.com.tr • web: www.iletisim.com.tr

ÇAĞLAR KEYDER
Türkiye'de
Devlet ve Sınıflar

*State and Class in Turkey:
A Study in Capitalist Development*

İ İ L E T İ Ş İ M

ÇAĞLAR KEYDER 1947 yılında İstanbul'da doğdu. İlk ve orta öğretimini İstanbul'da tamamladıktan sonra ABD'de lisans ve doktora eğitimi gördü. 1969 yılında ODTÜ Ekonomi Bölümü'ne asistan olarak girdi. ODTÜ'deki öğretim üyeliği 1982'ye kadar devam etti. Bu tarihten sonra New York Eyalet Üniversitesi Binghamton Kampüsü'nde Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyesi oldu. Halen Binghamton'da ve 1994'ten beri Boğaziçi Üniversitesi Sosyoloji Bölümü'nde öğretim üyeliği yapmaktadır. Türkiye Bilimler Akademisi üyesi olan Çağlar Keyder, Oxford, Chicago, California ve Washington üniversitelerinde de değişik dönemlerde ders verdi. Keyder'in ilk kitabı 1976 yılında Birikim Yayınları'ndan yayımlanan *Az gelişmişlik, Emperyalizm ve Türkiye*'dir. 1978 yılında *İngiltere ve Fransa'da İktisadi Büyüme 1870-1914: Yirminci Yüzyıla İki Yol* (P. K. O'Brien ile beraber) adlı kitabı, 1982'de ise *Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye, 1923-1929* (Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1993) başlıklı tezi yayımlandı. 1987 yılında Verso Yayınları tarafından *State and Class in Turkey* adıyla yayımlanan kitabının Türkçesi 1989'da *Türkiye'de Devlet ve Sınıflar* adıyla İletişim Yayınları'ndan çıktı. 1975 ile 1985 arasında tarımsal yapılar ve dönüşümler üzerine bir dizi makale yazmış, yine bu yıllarda Osmanlı toplumsal yapısı üzerine çeşitli çalışmalar yapmıştır. 1993'te yayımlanan *Ulusal Kalkınmacılığın İflası* (Metis Yayınları, 1993) adlı kitabında global dönüşümler ve bu dönüşümlerin Türkiye'ye etkileri incelenir; 1999 yılında basılan derlemesi *İstanbul: Küreselle Yerel Arasında* (Metis Yayınları, 2000) ise aynı dinamiklerin kentsel etkilerini çözümlenmeye yöneliktir. Çağlar Keyder'in makalelerini derlediği *Memalik-i Osmaniye'den Avrupa Birliğine* 2003'te, *Toplumsal Tarih Çalışmaları* adlı kitabı 2009'da, *Bildiğimiz Tarımın Sonu: Küresel İktidar ve Köylülük* (Zafer Yenal'la birlikte) 2013'te İletişim Yayınları tarafından yayımlanmıştır.

İÇİNDEKİLER

Türkçe Baskıya Önsöz	7
Giriş	9
BİRİNCİ BÖLÜM	
Kapitalizm Gelmeden Önce	15
İKİNCİ BÖLÜM	
Periferileşme Süreci	37
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM	
Jön Türkler	67
DÖRDÜNCÜ BÖLÜM	
Kayıp Burjuvazi Aranıyor	93
BEŞİNCİ BÖLÜM	
Devlet ve Sermaye	117
ALTINCI BÖLÜM	
Popülizm ve Demokrasi	147

YEDİNCİ BÖLÜM

İthal İkameci Sanayileşmenin Ekonomi Politikası.....175

SEKİZİNCİ BÖLÜM

Krizin Dinamiği.....201

DOKUZUNCU BÖLÜM

Burjuva İdeolojisi Neden Yükseleni?.....237

ONUNCU BÖLÜM

Sonuç Yerine.....261

TÜRKÇE BASKIYA ÖNSÖZ

Bu kitap sosyal bilimler literatürüyle biraz aşinalığı olan okuyucular için kaleme alındı. Yazma sürecinin tahminimden çok uzun sürmesi, bakış açısında bazı değişikliklere, dolayısıyla da zorunlu gözden geçirme ve düzeltmelere yol açtı. Esas metinden yeteri kadar yabancılaşmadığımdan bu düzeltmeler kitabın Türkçe çevirisinin üzerinden geçerken de devam etti. Bir yerde noktayı koymaya mecbur kaldım. Kitabı önce İngilizce yazdığım için kaynakçada daha çok yabancı dillerdeki yazına yer verdim. Aynı nedenle Türk okuyucuya gereksiz gelecek bazı bilgilere de yer vermiş olabilirim.

Kitabı yazarken tanıştığım ve görüşlerinden yararlandığım sayısız meslektaş ve arkadaşına, bu arada Faruk Birtek, Haldun Gülalp, Reşat Kasaba, Şevket Pamuk, Faruk Tabak ve Zafer Toprak'a teşekkür etmek isterim. Perry Anderson'un teşvik ve eleştirileri, Immanuel Wallerstein'ın desteği, en gerekli zamanlarda yardıma yetişti. Maison des Sciences de l'Homme, Fernand Braudel Center ve SUNY-Binghamton Sosyoloji Bölümü kurumsal çerçeve sağlayarak işi kolaylaştırdılar.

Türkçeleştirmeyi bir kez daha kahramanca üstlenen Sabri Tekay'a minnettarım.

GİRİŞ

Bu kitap bir tarih yorumu; ya da başka bir deyişle, belli bir toplumsal oluşumun analizi yoluyla bazı makro-sosyolojik soruları aydınlatmayı amaçlayan bir tarih çalışması. Türkiye tarihi böyle bir çalışmaya epeyce bol malzeme sağlıyor, aşağıdaki özetten de anlaşılacağı gibi kalkınma literatüründeki teorik konulardan pek çoğuna içerik kazandırıyor.

Osmanlı İmparatorluğu, kapitalizmle bütünleşme süreci içinde geriledi ve çeşitli milliyetçi ayrılık hareketlerinin başarıya ulaşması sonucu parçalandı. Kapitalizmle bütünleşme, geleneksel bürokrasiye rakip bir burjuva sınıfını ortaya çıkardı. İmparatorluk parçalanırken yeni bir ulus devleti kurup bu devleti modernleştirmeye koyulan burjuvazi değil, bürokrasiydi. Her ne kadar yeni devlete hâkim olan bürokrasi idiyse de, gelişen burjuvazi otoriter rejimi gittikçe daha çok tehdit eder oldu. İktisadi politika açısından, bürokrasi iki savaş arası döneminin davetçiliğiyle özdeşleşmişti. İkinci Dünya Savaşı'ndan hemen sonra, Amerikan hegemonyası altında bir liberalizmin ortaya çıktığı ve burjuvazinin kendi partisinin iktidara geldiği görüldü. 1960'lardaki ve 1970'lerdeki ithal ikamesine dayalı sanayileşme, kapitalist ilişkilerin zamanla üstünlük kazanmasına ve kapitalist bir devletin oluşmasına yol açtı. Bu

özetten, çevre ülkelerin gelişme sürecine ilişkin teorik soruların çoğunun Türkiye tarihi bağlamında ortaya konulabileceği sonucu çıkarılabilir. İşte, bu kitabı yazmaya, hem Osmanlı tarihini periferileşme literatürü çerçevesinde incelemek, hem de az gelişmişliğin toplumsal analizine ilişkin kuramsal konuları en iyi bildiğim tarihî bağlamda ele almak amacıyla giriştim.

Bu çalışmanın bütünü içinde Türk siyasal hayatının toplumsal kökenlerinin önemlice bir bölümünü açıklayan iki özel koşulu ayırt ettim. Bu özgül koşullardan biri, tarımsal yapıda büyük toprak mülkiyetinin olmaması, diğeri ise Birinci Dünya Savaşı sonrasında Hıristiyan burjuvazinin büyük bölümünün ülkeden çıkarılmasıdır. Tarımsal yapının bu özelliği nedeniyle, gücünü sırf devletteki konumuna borçlu olan bürokrasinin karşısına, özerk bir toplumsal tabana dayanan toprak sahibi bir sınıfın çıkması mümkün değildi. Aynı zamanda, yabancı sermayeyle bağlantılı bir “oligarşik” hâkimiyet ihtimali de yoktu. Bunun yerine, bürokrasi ile yeni yeni gelişen burjuvazi arasında bir mücadele başladı. Küçük üreticilere pazarda kısa dönemde kazanç elde etme imkânını sağlayan bir iktisadi konjonktürde, tarımdaki mülkiyetin yaygınlığı bürokrasiye karşı popülist bir tepkinin doğmasına zemin hazırladı. Çok sayıda küçük üreticinin olduğu bir durumda tarımsal dönüşümün beraberinde getirdiği sonuçlar, 1950 sonrası birikim modelinin başarıya ulaşmasının nedenlerinden biriydi.

İkinci tema, yani etnik farklılık gösteren bir burjuvazinin sahnedeki çekilmesi, imparatorluğun çözülmesi sürecinde sınıf mücadelesinin niteliğinin anlaşılması ve cumhuriyet dönemindeki siyasi dönüşümün aldığı özel biçimin açıklanması bakımından temel bir önem taşır. Rum ve Ermeni burjuvazisi siyasi amaçlarını Osmanlı bütünü içinde gerçekleştirmeyi istemiş olsaydı, Jön Türklerin 1908-1918 deneyi, bürokratik reformculuk yerine genç burjuvazinin hâkimiyeti altında kapitalist bir devlet kurulmasıyla sonuçlanabilirdi. Etnik farklılaşma ve emperyalist müdahale, toplumsal çatışmanın gerçek konumunun dışına kaymasına ve kapitalist dönüşüm ivmesinin yön değiştirmesine yol açtı. 1914-24 arasında Rum ve Ermeni-

lerin ülkeden ayrılması ve çıkarılmasıyla, Osmanlı burjuvazisi iktisadi, siyasi ve ideolojik kazançlarını kaybetti. Müslüman burjuvazinin güçsüzlüğü, bürokrasinin iktidarını korumasını ve devlet merkezli bir sosyo-ekonomik dönüşümü kontrol etmeye ve yönlendirmeye girişmesini mümkün kıldı.

* * *

“Bağımlılık” kavramı çevresindeki polemik, kalkınma literatüründe kapsamlı bir yöntem tartışması başlatmıştı. Bu kıtapta anlatılanların çıkış noktasının dünya sistemi perspektifinin biraz dönüştürülmüş bir biçimi olduğunu şimdiden belirtmekte yarar var. Bu perspektife göre, sınıf mücadelesi, ülke içi gelişmeleri dünya ekonomisi bağlamında belirler. Kapitalist sistemin süreçleri içinde, iktisadi büyüme ve kriz dönemleri ülke arenalarında yansırken, bu devrevî değişmelere tekabül eden siyasi ve ideolojik gelişmeler yerel özgüllükler gösterir. Dünya ekonomisinin dönüm noktalarında, ülke içindeki belli güçlerin ve onların siyasi projelerinin, sonraki dönemlere hâkim olacak dengeleri belirlemekteki şansları artar; dolayısıyla, bu dönüm noktaları, tarihî gelişmeyi anlamak açısından temel bir önem taşır. Örneğin, 19. yüzyıldaki Büyük Buhran (1873-1896) ideolojik muhafazakârlık dönemini başlatmış ve Osmanlı İmparatorluğu’ndaki Batılılaşma yarılarının geçici yenilgisine yol açmıştı. 19. yüzyılın ortalarındaki hızlı büyüme dönemi ise, modernleştirici bürokrasinin yönetiminde merkezin güçlenmesi sürecini sağlamlaştırmıştı. Aynı şekilde, 1896-1914 döneminde ekonomideki hızlı gelişmenin de katkısıyla, bürokrasinin aktivist bir kanadı üstünlüğü ele geçirip devleti emperyalizmin yol açtığı çözülmeye karşı güçlendirmeye koyulmuştu.

Cumhuriyet döneminde daha da dolaysız etkileşimler görüldü; ekonominin yeniden yapılanmasının kesintiye uğramasının, ticaret burjuvazisinin yükselişinin durmasının ve dolayısıyla bürokratik kontrolün merkezileşebilmesinin altında yatan neden 1930’lardaki Buhran’dı. İki savaş arasındaki dönemde dünya düzeninin çözülmesi nedeniyledir ki bürok-

rasi, İtalya ve Almanya örneğinde olduğu gibi siyaset güdüm-
lü bir millî ekonomi seçeneğine başvurma fırsatını buldu. İkinci Dünya Savaşı'nın sonunda, "hür dünya"ya mensup başka ülkelerin yanı sıra Türkiye üzerinde de parlamenter düzeni benimsetmeye yönelik önemli baskılar vardı. Gerek bu konjonktür, gerekse dünya ekonomisinin canlılığı, burjuvaziye kendi siyasi hâkimiyetini kurma ve devletin idarî aygıtını buna göre yeniden düzenleme imkânını verdi. Kapitalizmin gelişmesi, orta gelir grubundaki diğer çevre ülkelerinde 1945 sonrasında yaşananlara benzer biçimde, sanayi burjuvazisinin hegemonyası altında bir sanayileşme stratejisi için gerekli zemini tedricen hazırladı.

Dünya ekonomisindeki uzun dönemli hareketlere ek olarak, global bağlamın bir başka önemli boyutu uluslararası hegemonya yapısında görülen değişimlerdi. İngiliz hegemonyasının ardından hegemonya rekabeti, Birinci Dünya Savaşı öncesinde Almanya'nın yükselişi, iki savaş arasında uluslararası düzenin yıkılması ve İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra ABD hegemonyasının kurulması... Dünya hegemonyasının biçimlerine eşlik eden ideolojiler, örneğin, Birinci Dünya Savaşı öncesinde ve sonrasında ulus devletleri kurma dalgası, Alman usulü devletçilik, Soğuk Savaş'ın biçimsel demokrasi tercihi, Türkiye'de özellikle etkili oldu. Bu söylediklerim içerdeki oluşumları açıklarken tamamen dışsal etkenlere öncelik vermek olarak yorumlanmamalı. Metodolojik tercihim bir daha tekrarlamak istiyorum: Dünya sistemi, ülke düzeyindeki sınıf mücadelesinin hangi bağlamda ve hangi kısıtlar içinde süreceğini belirler. Yeni kısıtların ortaya çıktığı ve dışardaki gelişmelerin ülkeye uyarlanmasının gündeme geldiği dünya düzeyindeki dönüm noktaları ile ülke içi güçler dengesindeki radikal değişimler birbiriyle çakışır.

* * *

Tarihsel yaklaşımın kabulü, belli bir nedensellik türüne beslenen inancı ifade ettiği kadar, tarih yazımının bilinç oluşturmada katkısına olan inancın da sonucudur. Bu çalışmanın

mahiyeti, ayrıntılı analizin sadece Osmanlı/Türk gelişme çizgi-
siyle sınırlı tutulmasını, dünya sistemiyle ilgili olarak ise baş-
kalarından ödünç alınmış sonuçların yeterli sayılmasını zo-
runlu kıldı. Aynı bağlamda, retrospektif bir yaklaşım izledim
ve Osmanlı İmparatorluğu'nun bütününe incelemeye girişme-
dim; analizimde sadece sonunda Türkiye Cumhuriyeti'ne ait
olan coğrafi bölgeyi ele aldım. İmparatorluğun geri kalan bö-
lümünü “dünya” ile aynı sınıfa soktum.

Özle çok daha ilişkili bir konuya değinmek istiyorum; bu
kitapta anlatılanlar, hâkim sınıflar ve fraksiyonlar ile bunların
iktidarı ele geçirme, sürdürme ve kullanma girişimleri çevre-
sinde dönüyor. Köylüler ve işçi sınıfı tabloya ancak dolaylı
bir şekilde ve ikincil önemle giriyor. Bunun nedeni, bu iki
üretici sınıftan hiçbirinin, siyasal mücadelenin sonucunu
doğrudan etkileyebilecek ölçüde güçlü veya örgütlü olmama-
sıydı. Devlet politikalarının, idarî biçimlerin ve siyasi rejimin
parametrelerini aralarındaki çatışmalar yoluyla tanımlayanlar,
ya bürokrasi ya da burjuvazi içindeki gruplardı. Yönetilen sı-
nıfların önündeki seçenekleri, kendi politik faaliyetlerinden
çok, hâkimiyet mücadelesinin sonucu belirledi. Bu kitapta iş-
çi sınıfı ve köylülerin politik hareketlerinin ele alınmaması-
nın altında bu neden yatıyor.

Son olarak şunu belirtmek istiyorum: Okurların da fark
edebileceği gibi bu sentez çalışmasını tarih, ekonomi politik
ve sosyolojiyi birleştiren ve gitgide genişleyen literatür içine
yerleştirmek istedim. Bu geniş yelpaze içinde, 2., 3. ve 4. bö-
lümde dünya ekonomisiyle bütünleşme/tarihî bağımlı-
lık/üretim tarzlarının eklenmesi üzerine çalışmalardan ya-
rarlandım. Burjuva devrimleri ve devlet kurma üzerindeki
Marksist literatürü, özellikle cumhuriyet dönemiyle ilgili ola-
rak kullandım. “Bağımlı gelişme” aşamalarını dönemselleştir-
meyi de dış bağlam ile ülke içindeki toplumsal hareketleri
arasındaki ilişkiyi formüle etmeyi amaçlayan Latin Amerika
literatürünün (öncelikle Cardoso'nun çalışmalarının) 1950
sonrası dönemi anlamamda özel bir önemi vardır. 1960 son-
rası sanayileşme modeline ilişkin bölümlerde “Düzenleme”

(regulation) ekolünün teorik çerçevesinin izlerini bulacaksınız. Son bölümde, ideoloji konusunda, Latin Amerika popülizmi ve Avrupa faşizmi üzerindeki tartışmalardan yararlandım. Bütün bu teorik borçlarıma rağmen, her kavramsal atıfta okuru referanslara boğmamayı tercih ederek, sadece Osmanlı İmparatorluğu/Türkiye tarihiyle ilgili önemli materyalleri dipnotlarda verdim.

Kapitalizm Gelmeden Önce

Osmanlı İmparatorluğu feodal değildi; devletin niteliği, sınıf yapısının belirlenmesinde ve toplumsal yeniden üretimdeki rolü, savunduğu düzen ve bu düzeni taşıyan hukuk ve üretim ilişkilerine yansıdığı biçimiyle sınıf yapısının kendisi, Avrupa feodalizmi adıyla bildiğimiz pre-kapitalist düzenden temelli farklar gösteriyordu. Tarihsel bakımdan Osmanlı düzeni, kendisinden önce gelen Bizans ve Doğu Roma örneklerini andırıyordu. Batı Avrupa'nın tersine, Roma İmparatorluğu'nun doğu kesiminde küçük köylülük olduğu gibi kalmış, yerini kölelik ya da serflik gibi alternatif emek sistemlerine bırakmamıştı. Ortaçağ'da doğudaki ticaret, Avrupa'daki kadar gerilememişti. İmparatorluğun çekirdeğini oluşturan Anadolu, uzun mesafeli kervan yollarının üzerinde olmasının yanı sıra, Antik Çağ'ın ilk dönemlerinden kalma ticarî yerleşmeleri de barındırıyordu. Bizans İmparatorluğu'nun kalıcı bir askerî güç olarak ortaya çıkması, Anadolu'nun iktisadi hayatını oluşturan kendine özgü unsurların yeniden sağlamlaşmasını mümkün kıldı. Bizans İmparatorluğu'nun yöneticileri, sara-yın hâkimiyetini topluma dayatma tarzını kolayca keşfettiler. Bağımsız konumunu sürdüren köylülükten beklenen, her yıl belli bir oranda vergi ödenmesiydi; bu vergiyi politik otorite

yetki verdiği memurları eliyle doğrudan doğruya topluyordu. Ticaretse, hem etkin bir vergilendirme, hem de ülkenin aşırı serbest bir ticarete kapatılmasını sağlamak için, merkezî kontrol altında tutuluyordu. Bu formül iktisadi artığın yeterli bir bölümünü saraya aktardığı ölçüde, politik iktidarın sürdürülebilmesi de mümkündü.¹

Kırsal üreticiler ile merkezî otorite arasında geçerli olan bu ilişkiyi değiştirmeye yönelik herhangi bir hareket sadece köylülüğün kendi kendisini fizikî olarak yeniden üretmesini değil, bürokrasinin toplumsal konumunu da tehlikeye düşürürdü. Bu nedenle, tarımsal ekonomiyi ve artığa el koyma tarzını dönüştürme teşebbüslerine karşı koyanlar (Batı Avrupa örneğinde olduğu gibi) yalnızca köylüler değildi; merkezî bürokrasi de mevcut toplumsal sisteme yönelik bir tehdit olarak görüldüğü bu teşebbüslere karşı direndi.

Mahallî senyörler merkezî bürokrasiyi atlatarak köylülerden çekilen artığa el koymanın yolunu bulduklarında, bağımsız bir iktisadi güç elde ederek merkezî bürokrasi karşısında bir tehdit oluşturdular. Başka bir deyişle, mahallî senyörlerin bir ölçüde özerklik kazanmaları ve bu özerkliğin tarımsal artıktan kendine düşen paya el koyamayan merkezî otoriteye karşı bir tehdide dönüşmesi mümkündü. Örneğin, 10. yüzyılda güçlü Anadolu hanedanları kendi adlarına vergi toplamaya başlamışlardı.² Bu kuraldışı uygulama mahallî iktidar sahiplerinin daha da güçlenmesi, merkezî bürokrasinin görece olarak gerilemesi ve muhtemelen köylülüğün daha yüksek oranda sömürülmesi demektir. Yine de, mahallî güç sahiplerinin rakip

1 Bizans vergileri üzerine kısa bir not için bkz. André M. Andréades, "Public Finances: Currency, Public Expenditure, Budget, Public Revenue", N.H. Baynes ve H. St. L.B. Moss, *Byzantium, An Introduction to East Roman Civilization*, Oxford, 1949, içinde.

2 Taşradaki güç sahiplerinin fiili zaferi genellikle 11. yüzyıla konmakla birlikte saray donatı'ye karşı mücadelede daha önce başlamıştı. *Cambridge Economic History of Europe*'ta bu konuda Ostrogorsky'nin yazdığı kapsamlı bir bölüm vardır: G. Ostrogorsky, "Agrarian Conditions in the Byzantine Empire in the Middle Ages", M.M. Postan (der). CEHE, cilt 1.: *The Agrarian Life of the Middle Ages*, Cambridge 1971. Ayrıca G. Ostrogorsky, *History of the Byzantine State (Bizans Devleti Tarihi)*, TTK, 1981), Rutgers, 1969, s. 272-76, 329-30.

bir toplumsal sistemin kurucuları olarak konumlarını sağlamlaştırılmalarına imkân verecek şartlar mevcut olmadığından, bu sapsmalar tarımsal yapının ve içerdığı sınıf yapısının dönüşmesine yol açmadı. Senyörlerin, bağımsız köylüleri serflere dönüştürmesi mümkün olmadı. Köylülük, esas olarak aynı emek örgütlenmesiyle ve aynı toprak dağılımıyla aynı ölçekteki üretimi sürdürdü. Mahallî senyörlerin güçlendiği durumlarda da vergi/kira, daha önce merkezî otoritenin hizmetinde olan memurlar tarafından, aynı şekilde toplandı. Değişen tek şey verginin nereye gittiği idi. Mahallî özerkliğin sınırlarının genişlemesi, beraberinde alternatif bir toplumsal proje getirmedi. Bu ise, toplumsal bir değişmeden ziyade, artığın kullanımının örgütlenme biçimleri olarak, merkezileşme ve ademi merkezileşmenin birbirini izlemesi demektir. Merkezin güçlü olduğu zamanlarda artık ürün etkin bir biçimde imparatorluk bürokrasisine aktarıldı; merkez zayıfladığında artığın çoğu mahallî güçlerin elinde kaldı. Bu diyalektik üzerine ancak dışsal bir faktörün dayatılması, üreticiler ile artığı toplayanlar arasında temelden farklı ilişkilerin başlamasına yol açabilir, mahallî senyörler ticarî nitelikte bir artığın elde edilmesine daha elverişli bir emek sistemine göre üretimi örgütlemeye teşebbüs edebilirlerdi. Bizans İmparatorluğu'nun çözüldüğü dönemde ise dışsal faktörler güçlü değildi. Merkezî bürokrasinin zayıflaması, taşradaki iktidar sahiplerinin kuvvetlenmesi anlamına geldi. Güçlerini artıran taşradaki aileler tahtı ele geçirerek yeni imparatorluk hanedanları kurdular. Merkezin gücünü artırmak için girişimlerde bulundular; ama, Çin örneğindeki gibi bir döngü başlatarak gerilemeyi tersine çeviremediler. Sonunda imparatorluk, yeterli bir vergi tabanını elde tutmak için gereken kritik büyüklüğü kaydetti. Bizans 14. yüzyılda küçük bir prenslik haline gelmişti. 15. yüzyılda Osmanlılar tarafından fethedilene kadar Batı'dan Latinler ve Doğu'dan Türkler, imparatorluğun sınırlarını zorlamaya devam ettiler.